

4) On a fait usage de deux techniques de préparation: l'une en versant la solution sur la surface de l'eau prise en glace. L'autre en ajoutant l'eau très lentement au fond du vase contenant l'eau.

5) Les observations eurent lieu à: $D = \text{const}$ et des ρ_v variables, à $\rho_v = \text{const}$ et des D variables, et à des $N = \text{const}$, pour des ρ_v et des D variables. On s'est servi des deux techniques comparativement,

BYZANTINΗ ΤΕΧΝΗ.— Τεχνοκριτικά παρατηρήσεις εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ Φυσιολόγου τοῦ Μιλάνου, ὑπὸ Μαρίας Σ. Θεοχάρη*. Ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ κ. Ἀναστ. Ὀρλάνδου.

Ἐν τῇ συλλογῇ Ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου ἀπόκειται καὶ ὁ κώδιξ Ε. 16 sup., ἄλλως φέρων ἀριθμὸν 273¹.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ

Ἡ κώδιξ οὗτος ἐκ περγαμηνῆς ἀποτελεῖται ἐκ φύλλων ἐβδομήκοντα, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον ἀσελίδωτον, καὶ τριῶν χαρτῶν ἐν ἀρχῇ μὴ συνηριθμημένων, ἅτινα ἐσημειώθησαν διὰ λατινικῶν I - III. Διαστάσεις τοῦ κώδικος 173 × 114 χιλστ. Περιέχει διάφορα κείμενα ἐν οἷς καὶ τὸ τοῦ Φυσιολόγου, ὅπερ καταλαμβάνει τὰ φύλλα 1 - 39α. Διατηρεῖται μᾶλλον ἐν καλῇ καταστάσει². Ἐπὶ τοῦ χαρτῶου φύλλου IIIβ εὑρηται σημείωμα δηλοῦν ὅτι τὸ χειρόγραφον ἠγοράσθη ἐν Τάραντι τῷ 1606: *Emptus cum aliis aliquot codicibus valde 16 bonis Tarenti 1606*.

Τὸ κείμενον τοῦ Φυσιολόγου εἶναι γεγραμμένον διὰ στρογγυλοσχήμου γραφῆς, καθαράς, χαρακτηριστικῆς τῶν καλλιγράφων τῆς Κάτω Ἰταλίας³. Τὰ κατὰ τὴν ἀρ-

* MARIA S. THEOCHARIS, *Quelques remarques sur le style des miniatures du Physiologus de Milan*.

¹ ΑΕ. MARTINI - D. BASSI, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τόμ. I, Milano, 1901 καὶ F. SBORDONE, *Physiologi graeci singulas variarum aetatum recensiones codicibus fere omnibus tunc primum excussis collatisque, in lucem protulit*, Milano, Roma, Napoli 1936.

² Ἐχει ἐκπέσει μόνον τὸ μεταξὺ τοῦ 21 καὶ τοῦ 22 φύλλον. Κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τὴν γενομένην ἐν Κρυπτοφέρρῃ τὸν Ἀπρίλιον 1953 ἀπεδόθη εἰς τὸν κώδικα καὶ τὸ πρῶτον ἀσελίδωτον ἐκ περγαμηνῆς φύλλον, ὅπερ φέρει τὴν μικρογραφίαν τοῦ λέοντος,

³ G. MERCATI, *Per la storia dei manoscritti greci di Genova, di varie badie basiliane d'Italia e di Patmo*, Studi e Testi No 68, Città del Vaticano 1935, M. - L. CONCASTY, *Manuscrits grecs originaux de l'Italie méridionale conservés à Paris*, Atti dell VIII Congresso Intern. di Studi Bizantini (Studi bizantini e neoellenici, τόμ. VII) I, σελ. 22 - 34 καὶ κυρίως R. DEVREESSE, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale (Histoire, classement, paléographie)*, Studi e Testi, No 183, Città del Vaticano, 1955.

ΠΕΡΙ ΟΦΘΟΣ (4^Η ΦΥΣΙΣ)

1) Φυσιολόγος της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης.

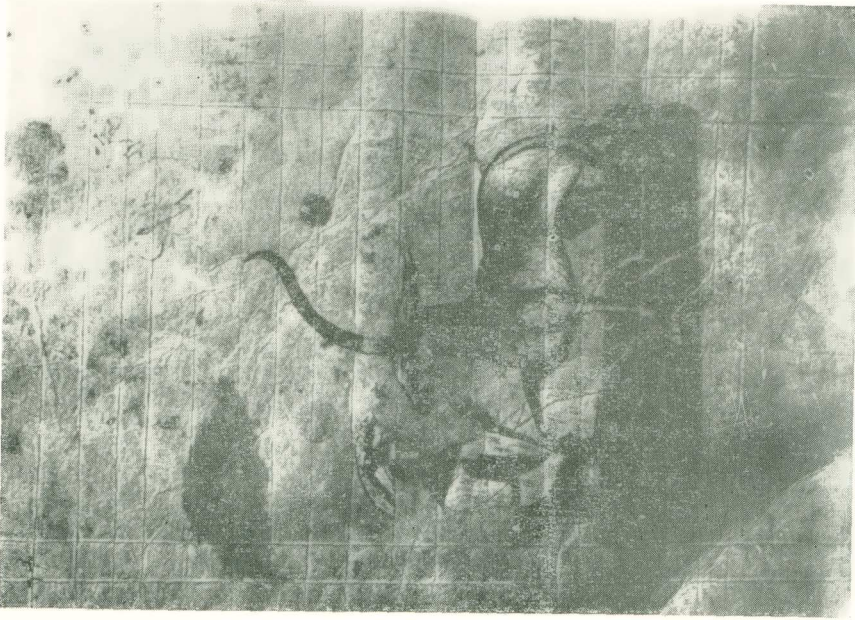

2) Φυσιολόγος της Εγγελεϊκής Σχολής Σιμόνης.

ΠΕΡΙ ΜΟΝΟΚΕΡΩΤΟΣ

1) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης.

2) Φυσιολόγος τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμόρνης.

ΠΕΡΙ ΑΡΩΤΟΣ ΖΩΟΥ

1) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης.

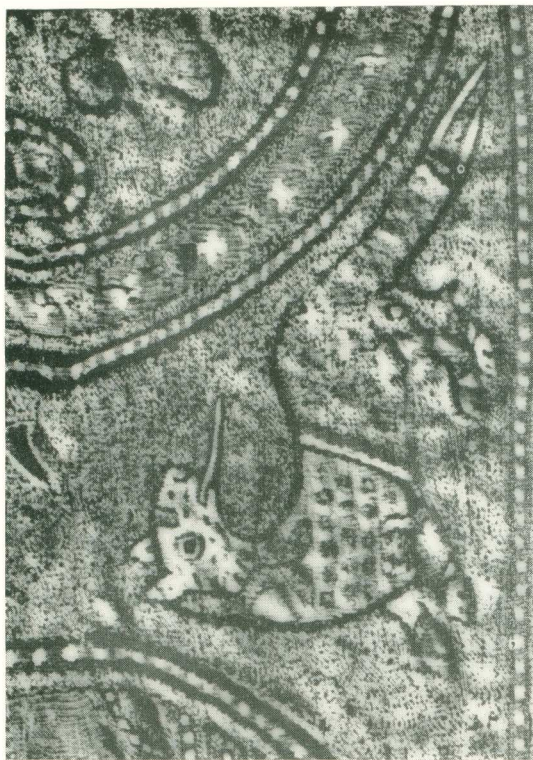
2) Φυσιολόγος τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σιένης

1) Φυσιολόγος Ἀμβροσίου, Βιβλιοθήκης

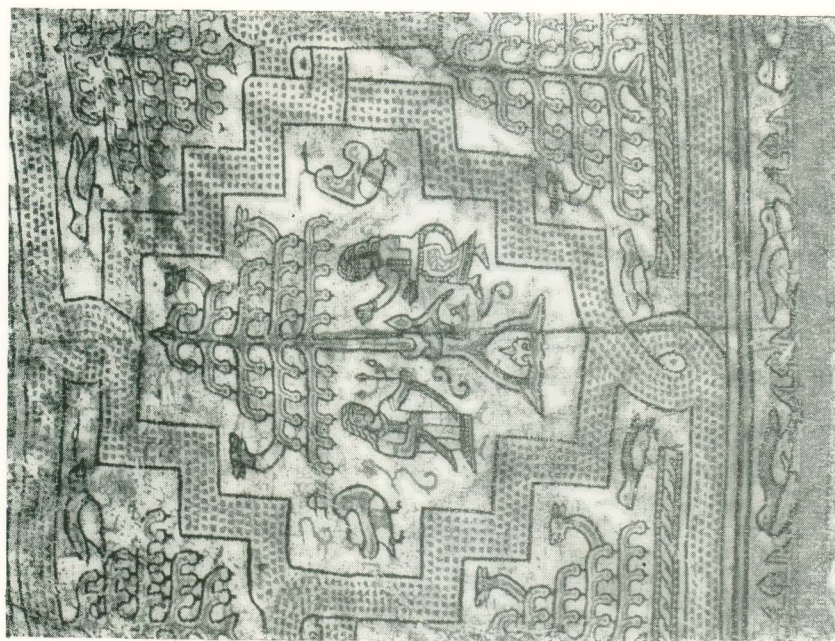
3) Κώδιξ Ἐθν. Βιβλ. Παρισίων. Ἑλλην. ἐπ' ἀρ. 135.

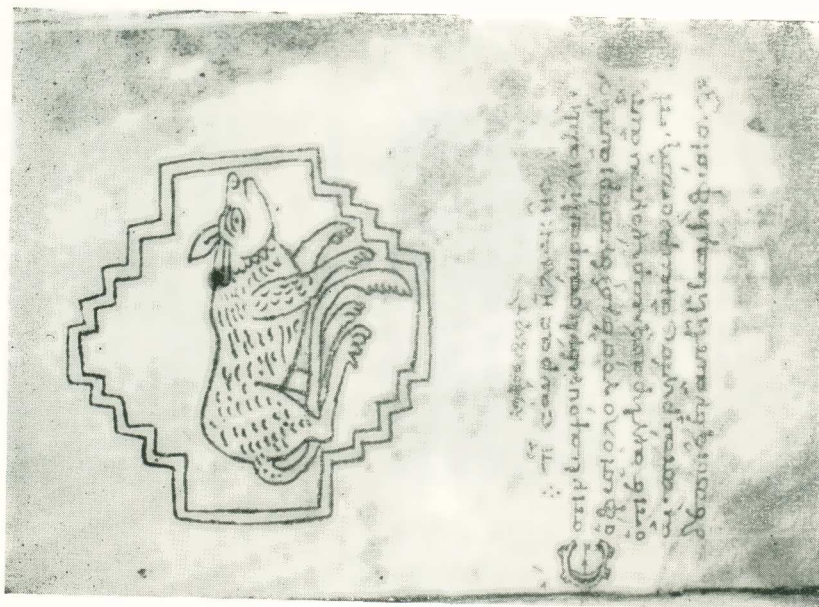
2) Ἰσλαμικὸν ἔγγραφο ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Lyon (λεπτομέρεια).

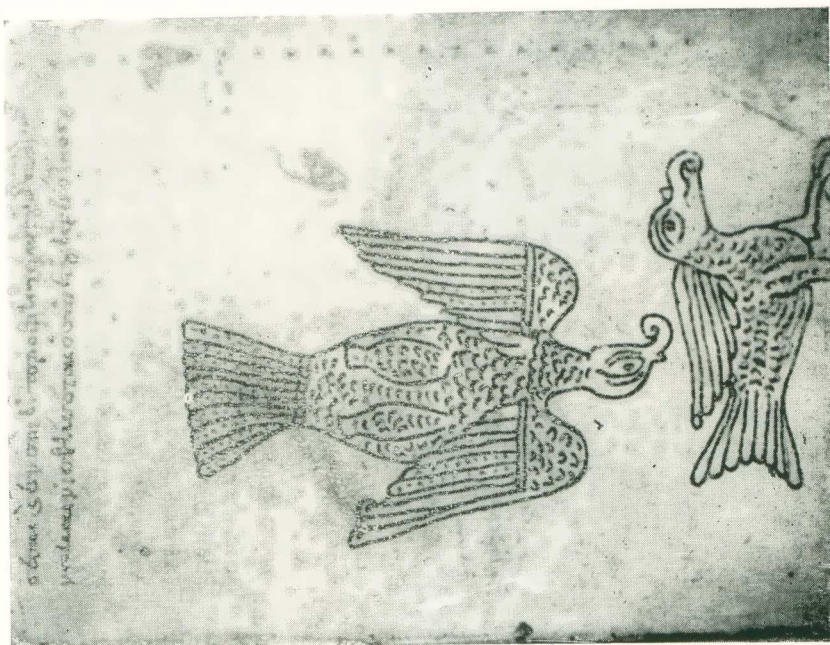
4) Κώδιξ Βατικανῆς Βιβλ. Ἑλλην. ἐπ' ἀρ. 695.

2) 'Υπόγραμμα μανδίου Γογγίου τοῦ Β' ἐν τῷ Θησαυροφυλακίῳ
 τῆς Βιέννης. (κατὰ τὸν Fillitz).

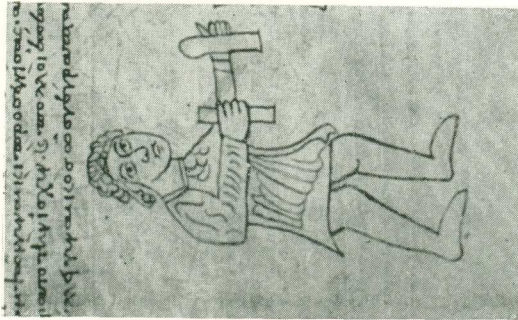
1) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης (πάνθηρ).

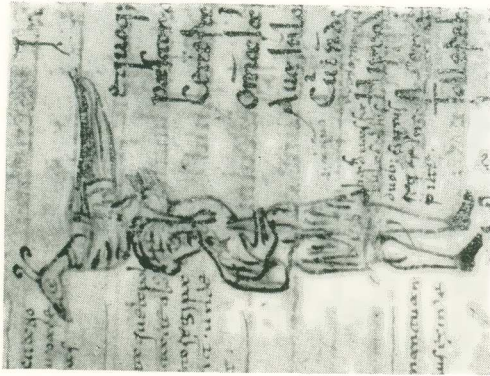
2) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης (ἀετός).

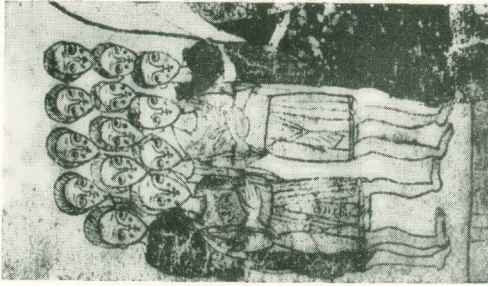
1) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης (πελεκάν).

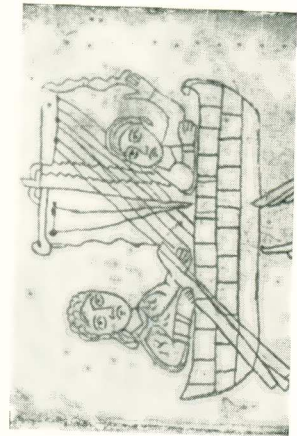
1) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσ. Βιβλιοθήκης

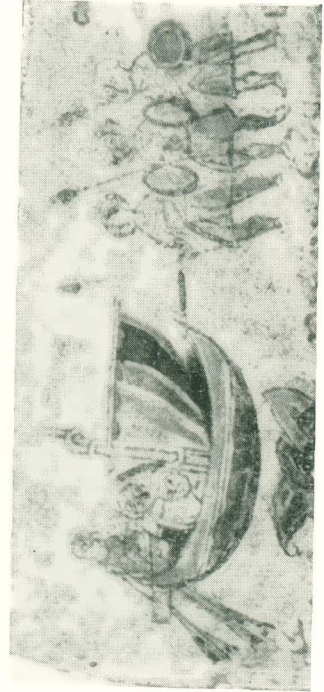
2) Κώδιξ Νεαπόλεως. Λατν. ὑπ' ἀρ. 6.

3) Κώδιξ Βιβλ. John Rylands (Manchester). Λατ. ὑπ' ἀρ. 2.

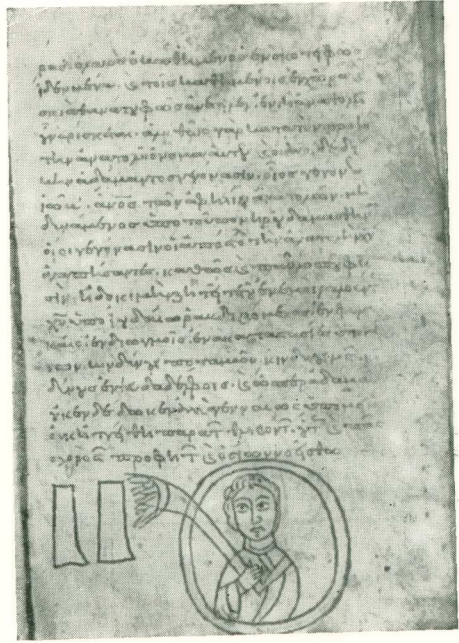
4) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης.

5) Κώδιξ Νεαπόλεως. Λατν. ὑπ' ἀρ. 6.

1) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης.

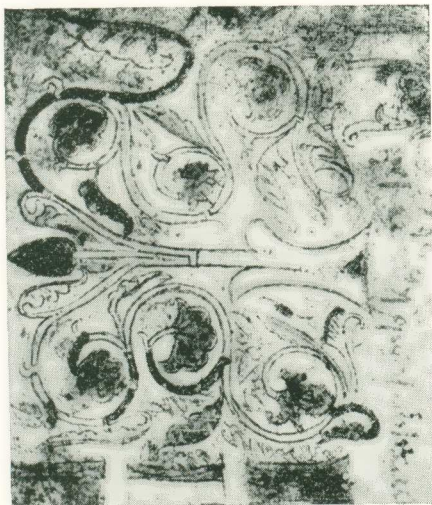
3) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης.

2) Κώδιξ Βατικανῆς Βιβλ. Ἑλλην. ὑπ' ἀρ. 866.

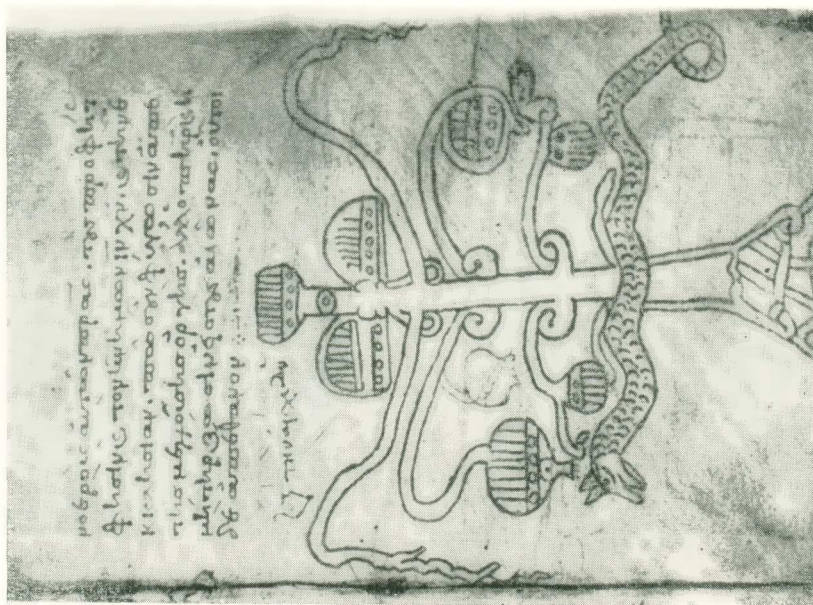
4) Κώδιξ Βιβλ. John Rylands (Manchester) Λατιν. ὑπ' ἀρ. 2.

2) *Exultet*. Κώδιξ Βιβλ. *Montecassino*.

3) Αιόσιον μύθου. Κώδιξ Βιβλ. *Pierpont Morgan*.

1) Φυσιολόγος τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης.

Ἰσπανικὴ Βίβλος. Οἱ προφῆται.

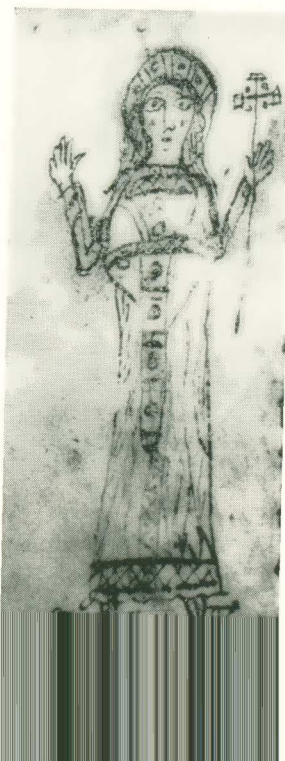
Κώδιξ Κρουπιόφρονης.
 Ἑλλην. ὑπ' ἀρ. Α. d. V.

Κώδιξ Πατριακῆς Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀρ. 33.

Κώδιξ Ἀμβροσ. Βιβλιοθήκης Ἑλλην. ἐπ' ἀρ. D. 67 sup.

χὴν ἐκάστου κεφαλαίου ἀρχικά, ἄλλοτε μὲν περιβάλλονται διὰ δακτυλίων, ἄλλοτε δὲ καταλήγουσι εἰς φύλλα κισσοῦ.

Ἐν τῇ παρούσῃ καταστάσει τοῦ κώδικος οὐδεὶς τίτλος προτάσσεται τοῦ κειμένου⁴. Διὰ νεωτέρας γραφίδος ἔχει προστεθῆ: Eriphanus episcopus Constantiae Cypri ad Physiologum.

Τὸ κείμενον περιλαμβάνει τεσσαράκοντα ἐξ κεφάλαια ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀρχαιότεραν παραλλαγὴν⁵. Ἐξεδόθη διὰ πρώτην φοράν ἐν ἔτει 1897 ὑπὸ τοῦ Zuretti⁶. Τὰς μικρογραφίας περιέγραψεν ὁ J. Sauer, ὅστις καὶ ἐχαρκτηρίσεν αὐτὰς ὡς ἄνευ ἀξίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης⁷.

Ὁ κώδιξ ἐκ τῶν δεδομένων τῆς γραφῆς ἐχρονολογήθη κατὰ καιροὺς μεταξὺ ΙΑ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος⁸. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν μικρογραφιῶν καὶ ἀντιπαραβολῆς αὐτῶν πρὸς ἑτέρας χρονολογουμένας τοποθετοῦμεν τοῦτον εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα.

ΑΙ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑΙ

Πεντήκοντα τέσσαρες μικρογραφίαι κοσμοῦσι τὸ κείμενον⁹. Εἶναι ἐσχεδιασμένα διὰ μελάνης ἐπὶ τοῦ λευκοῦ βάρθους τῆς περγαμηνῆς, τινὲς δὲ τούτων ἔχουσιν ἐπικαλυφθῆ δι' ὑδροχρώματος ὑποκιτρίνου. Δύο ἐξ αὐτῶν εἶναι ὀλοσέλιδοι (μονόκερως, φύλ. 22α, συκομορέα, φύλ. 37α), ἐνῶ αἱ ὑπόλοιποι παρεμβάλλονται ἐν τῷ κειμένῳ ἀκολουθοῦσαι συνήθως τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον.

Ὡς εἶναι γνωστὸν τὸ κείμενον τοῦ Φυσιολόγου ἀποτελεῖ ἐπιτομὴν Φυσικῆς Ἱστορίας, μυθικῆς καὶ συμβολικῆς. Ἀναφέρεται τοῦτο μὲν εἰς τὴν «φύσιν», τουτέστι τὰς ιδιότητας, πραγματικὰς ἢ φανταστικὰς, ἐκάστου ζώου, φυτοῦ ἢ λίθου, τοῦτο δὲ

⁴ Τὸ κείμενον τοῦ Φυσιολόγου ἐν τοῖς ἄλλοις χειρογράφοις ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἐπιφάνιον, ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου, τοῦ ὁποίου τὴν προσωπογραφίαν φέρουσι δύο ἐκ τῶν ἱστορημένων χειρογράφων.

⁵ F. SBORDONE, *Physiologi*, σελ. XIV.

⁶ C. O. ZURETTI, *Per la critica del Physiologus greco*, *Studi italiani di filologia classica*, τόμ. V (1897), σελ. 113 - 118.

⁷ J. SAUER, *Der illustrierte griechische Physiologus der Ambrosiana*, B. N. J., τόμ. II (1921), σελ. 428 - 441.

⁸ Οἱ συγγραφεῖς τοῦ καταλόγου χρονολογοῦσι τὸν Ἀμβροσιανὸν κώδικα εἰς τὸν ΙΙ' αἰῶνα ὁ *A. Mai* εἰς τὸν ΙΔ', ὁ *C. O. Zuretti* (ἐνθ' ἄνωτ.) εἰς τὸν ΙΒ', ὁ *J. B. Pitra* (*Spicilegium Solesmense*, Paris, τόμ. IV, 1855) εἰς τὸν Ι', ὁ *F. Sbordone* (ἐνθ' ἄνωτ.) εἰς τὸν ΙΑ'.

⁹ Ὅτε ἐπεχειρήσαμεν τὴν μελέτην τοῦ Ἀμβροσιανοῦ Κώδικος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τοὺς ἄλλους εἰκονογραφημένους κώδικας τοῦ Φυσιολόγου αἱ μικρογραφίαι αὗται ἦσαν τελείως ἀνέκδοτοι (ὁ περιγράφας αὐτὰς Sauer δὲν ἔδωκεν εἰκόνας αὐτῶν). Βλ. καὶ ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὴν *Ecole Pratique des Hautes Études*, *Annuaire* 1957 - 1958, σελ. 99 - 100. Κατὰ τὸ παρελθὸν ὁμοίως ἔτος ἑνδεκα ἐξ αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῆς M. - L. Gengaro, βλ. κατωτέρω, ὑποσ. 22.

εις τὴν «ἀναγωγὴν», ἤτοι τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τῆς «φύσεως» ταύτης¹⁰. Ἐν τῷ μέχρι τοῦδε γνωστῷ εἰς ἡμᾶς ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Strzygowski ἱστορημένῳ χειρογράφῳ τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης¹¹, τὸ ὅποιον ἀπωλέσθη ἐν ἔτει 1922, αἱ μικρογραφίαι ἀνεφέροντο εἰς τε τὸν μῦθον καὶ τὸ ἡθικὸν διδάγμα. Ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ κώδικι εἰκονογραφεῖται μόνον ἡ φυσικὴ ἱστορία. Τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν εἰσέτι ἐνδειξιν περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ «ρευστοῦ» κειμένου τοῦ Φυσιολόγου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχικὸς πυρὴν ἀνήκει εἰς τὴν μυστικομαγικὴν φιλολογίαν τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ δὴ εἰς τὸ φιλολογικὸν εἶδος τῶν «Φυσικῶν», οὐδεμίαν δὲ σχέσιν, ὡς εἶναι εὐνόητον, εἶχε, κατ' ἀρχὴν, πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασχὴν¹².

Ἀντιβάλλοντες τὰς μικρογραφίας τοῦ Φυσιολόγου τῆς Σμύρνης, τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, πρὸς τὰς τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος, ὁμοίως τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, διαπιστοῦμεν ὅτι αὗται συμπίπτουσιν ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν (παραθέτομεν τέσσαρα παραδείγματα ἐκ τῶν κεφαλαίων: α) περὶ ὄφως, β) περὶ ἐχίδνης, γ) περὶ μονοκέρωτος, δ) περὶ δρωτός ζώου (πίν. I, II, III, IV).

Παραλλαγὰι ἐμφανίζονται μόνον ὡσάντις ὁ μικρογράφος, ὅστις διαθέτει τὴν ἐκφραστικὴν δύναμιν τῶν λαϊκῶν τεχνιτῶν, ἐπηρεάζεται ἐκ τῶν τοπικῶν παραδόσεων καὶ τῶν οἰκειῶν πρὸς αὐτὸν καλλιτεχνικῶν ἀναμνήσεων (κλασσικῶν, ἰσλαμικῶν). Παραθέτομεν δύο παραδείγματα: α) τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ μυρμηκολέοντος, ἣτις διαφέρει τῶν παραστάσεων τοῦ αὐτοῦ ζώου ἐν τῇ βυζαντινῇ μικρογραφίᾳ, π.χ. ἐν τοῖς χειρογράφοις τοῦ Ἰωβ (πίν. V, 3, 4), δύναται ὅμως νὰ παραβληθῇ πρὸς ὁμοίαν παράστασιν ζώου ἐπὶ ἰσλαμικοῦ ὑφάσματος διατηρουμένου ἐν τῷ Μουσεῖῳ τῆς Lyon¹³ (πίν. V, 2)· β) τὸ κλιμακωτὸν ἄντρον τοῦ πάνθηρος, ὅπερ εὔρηται ἀκριβῶς ὁμοιον ἐπὶ τοῦ ὑποράμματος τοῦ μανδύου Ρογγήρου τοῦ Β', τοῦ ἀποκειμένου σήμερον ἐν τῷ Θησαυροφυλακίῳ τῆς Βιέννης¹⁴ (πίν. VI).

¹⁰ Βλ. προχειρῶς ἄρθρον: Physiologus ἐν PAULY - WISSOWA, R. E. ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

¹¹ J. STRZYGOWSKI, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna, Byz. Archiv. Heft 2, Leipzig 1899.

¹² M. WELLMANN, Der Physiologus, eine religions - geschichtlich - naturwissenschaftliche Untersuchung, Phil. Suppl. XX, 1 (1930) καὶ XXVII, 2.

¹³ Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὴν δεσποινίδα W. Wolska, τὴν ὁποίαν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης.

¹⁴ H. FILLITZ, Die Insignien und Kleinodien des Heiligen Römischen Reiches, Βιέννη 1958, πίν. 26. Τὸ αὐτὸ κλιμακωτὸν κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος (ΙΑ' αἰῶνος), βλ. E. DIEZ - O. DEMUS, Byzantine mosaics in Greece, Hosios Lucas and Daphni, Cambridge 1931, πίν. II, III, XIII, XIV, ὡς καὶ εἰς τὸν ἐν Ni-

Ἐνῶ ὅμως, ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν, οἱ δύο κώδικες παρουσιάζουσιν αἰσθητάς ὁμοιότητες, ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν ὁ Ἀμβροσιανὸς κώδιξ διαφέρει ὀλοσχερῶς πάντων τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν προϊόντων τῆς βυζαντινῆς μικρογραφίας. Ἀποτελεῖ οὗτος ὡσεὶ λαϊκὴν ἀπόδοσιν τοῦ βυζαντινοῦ προτύπου τῆς Σμύρνης.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μικρογραφιῶν αὐτοῦ συνοψίζομεν ὡς ἑξῆς:

1) Ἀντὶ τοῦ ζωγραφικοῦ (pictural) τρόπου τῆς βυζαντινῆς μικρογραφίας, τῆς ὁποίας ἰδιαιτέρον γνώρισμα ἀποτελεῖ ἡ διακοσμητικὴ πολυχρωμία, ἔχομεν ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ κώδικι καθαρῶς γραμμικὸν (linéaire) σχέδιον χαρασσόμενον διὰ μελάνης καὶ πληρούμενον ἐνίοτε διὰ μονοχρώμου διαφανοῦς ὑδροχρώματος, κάτωθεν τοῦ ὁποίου αἱ γραμμαὶ τοῦ σχεδίου παραμένουσιν ὄραται (δὲν πρόκειται περὶ προκαταρκτικῶν σχεδίων, ἅτινα κατὰ τύχην ἀφέθησαν ἡμιτελῆ).

2) Ἐλευθέρα διάταξις τῶν εἰκόνων, αἵτινες παρεμβάλλονται ἐν τῷ κειμένῳ ἀνεξαρτήτως τῶν διακοσμητικῶν ἀπαιτήσεων, ἐνθυμίζουσαι τὸν «μοναστικὸν» λεγόμενον τρόπον τῆς βυζαντινῆς μικρογραφίας. Αἱ μορφαὶ εὔρηγται ἐσχεδιασμέναι ἐπ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἐπιφανείας τῆς περγαμνῆς ἀδιαφόρως τῆς ὀπτικῆς σχέσεως ἣν ἔχουσι μεταξὺ τῶν.

3) Ἐνταῦθα τῶν μορφῶν ὑπόκεινται εἰς νόμους συνθέσεως, σχηματίζουσαι συμπλέγματα ρυθμικὰ ὑποτεταγμένα εἰς γεωμετρικὰς σχέσεις: ἰσοσκελὲς τρίγωνον, (πελικάν, πίν. VII, 1), κάθετος εἰς τὸ μέσον ὀριζοντίου (ἀετός, πίν. VII, 2) κλπ.

4) Ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν ἡ ἀδεξιότης τοῦ μικρογράφου εἶναι καταφανής.

α) Δὲν δύναται νὰ ἰσορροπήσῃ τὰς ἀναλογίας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος: παριστᾷ τὴν κεφαλὴν ὑπερμεγέθη, τοὺς δὲ πόδας βραχεῖς. Τὰ σώματα εἰκονίζεαι κατ' ἐνώπιον, ἐνῶ τὰ σκέλη καὶ τοὺς βραχίονας ἐν κατατομῇ, τὴν δὲ κεφαλὴν κατὰ τρία τέταρτα. Ἐν γένει τὰς ἀνθρωπίνους μορφὰς παριστᾷ μικροσώμους.

β) Τοὺς ὀφθαλμοὺς σχεδιάζει στρογγύλους, τὴν δ' ἐντὸς αὐτῶν κόρην σημειώνει ὡς κηλῖδα ἀπεσπασμένην τελείως τῶν βλεφάρων. Ἐνίοτε εἰς τὰς παρεῖας καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς παλάμης προσθέτει μίαν στίξιν (tatouage).

γ) Ἐμφανίζει ἐπανειλημένως σώματα γυμνά, ἅτινα ἀνάγονται βεβαίως εἰς τὴν κλασσικὴν παράδοσιν ἢ βυζαντινὴν τέχνην, ὡς γνωστόν, ἀποφεύγει τὴν γυμνότητα. Εἰς τὴν κλασσικὴν παράδοσιν ἀνήκει ὡσαύτως καὶ ὁ βραχὺς χιτῶν τῶν ἐνδεδυμένων.

δ) Σχεδιάζει δένδρα, πτηνὰ καὶ κτήρια ἄκρως ἐσχηματοποιημένα, διακοσμεῖ δὲ ταῦτα διὰ σειρᾶς μαργαριτῶν.

καὶ αὐτὸν τῆς Κοιμήσεως: O. WULFF, Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken, Strassburg 1903, πίν. III καὶ ἰδίως Arch. Anzeiger, 1926, σελ. 461, εἰκ. 1, 3, 4. Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Ἀν. Ὁρλάνδον,

Πάντα τὰ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ ἀποχωρίζουσι τὸ χειρόγραφον τοῦ Μιλάνου ἀπὸ τῶν λοιπῶν ἔργων τῆς βυζαντινῆς παραγωγῆς, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἢ ταυτόχρο-νος παρουσία στοιχείων κλασσικῶν (μικρόσωμοι μορφαί, γυμνὰ σώματα, ἐνδυμασίαι (πίν. VIII), προσωποποιήσεις (πίν. IX, 3), βυζαντινῶν (εἰκονογραφικὰ πρότυπα) καὶ ἰσλαμικῶν (σχηματοποιήσεις τῶν μορφῶν (πίν. X), ρυθμικὰ συμπλέγματα, γραμμικὸν σχέδιον, tatouage) ὡδηγεῖ εἰς τὰ μοναστικὰ κέντρα τῆς Κάτω Ἰταλίας ἐνθα ὁ μεταφυτευθεὶς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς προσηρμόσθη πρὸς τὰς τοπικὰς παραδόσεις καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ ἐνεπλούτισε δανειζόμενος στοιχεῖα ἐκ τῶν ἐγγυωρίων διαλέκτων καὶ νέαν ἰδιάζουσαν τέχνην διεμόρφωσε¹⁵. Τὰ μοναστικὰ κέντρα ταῦτα, εὐρισκόμενα εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν ἀπὸ Ἀνατολῆς πρὸς Δύσιν, ἐδέχοντο καὶ ἀφωμοίουν τὰς ἐκάστοτε πολιτιστικὰς ἐπιδράσεις τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν, τῶν Ἀράβων κατακτητῶν κ.ἄ. καὶ ἐπεζήτουν δι' αὐτῶν ν' ἀνανεώσωσι τὴν τοπικὴν λατινικὴν παράδοσιν. Ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν μικρογραφικῶν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ Φυσιολόγου πρὸς ἐκείνας σειρὰς κωδίκων τοῦ Montecassino¹⁶, Κρυπτοφέρρης¹⁷, Βατικανοῦ, Νεαπόλεως¹⁸ καὶ Πάτμου¹⁹ (πίν. VIII-XII), οἵτινες ἀσφαλῶς ἐκ Κάτω Ἰταλίας ἔλκουσι τὴν προέλευσιν, πείθει ἔτι μᾶλλον περὶ τῆς ἐντοπίσεως ταύτης.

Ἐνῶ ὅμως αἱ φιλολογικαὶ δημιουργίαι τῶν Βασιλειανῶν μονῶν ὡς καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τῆς μνημειώδους τέχνης ἀποτελοῦσιν, ἀπὸ ἐξηκονταετίας καὶ πλέον, ἀντικείμενον ἐπισταμένης ἐρεύνης²⁰, ἡ μικρογραφία ἢ ἀναπτυχθεῖσα ἐν τοῖς ἰταλο-ελληνικοῖς καλλιγραφικοῖς τῶν μονῶν τούτων παραμένει ἔτι ἄγνωστος. Ἐν μόνον ἱστορημένον χειρόγραφον ἐδημοσιεύθη μέχρι τοῦδε, τὸ τῶν Αἰσωπέων μύθων τῆς ἐν Νέεα

¹⁵ Βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Μ. ΡΕΤΤΑ, Saggio bibliografico sui monasteri basiliani d' Italia, Bollettino della Badia greca di Grottaferrata, n s., V (1951), σελ. 46-76.

¹⁶ Ρ. BALDASS, Disegni della scuola cassinese del tempo di Desiderio, Bollettino d' Arte, τόμ. 37 (1952), σελ. 102-114. Μ. AVERY, The Exultet Rolls of South Italy, Princeton, London, The Hague, 1936.

¹⁷ Α. ΜΟΥΝΟΖ, L' art byzantin à l' Exposition de Grottaferrata, Rome 1906, εἰκ. 54-55. Μ. ΒΟΝΙΚΑΤΤΙ, Miniatura bizantina ed italograca in alcuni codici della Badia di Grottaferrata, Academie e Biblioteche d' Italia, Anno XXV, 1957, No 2-3.

¹⁸ Ρ. ΚΟΥΡΣΕΛΛΕ, La tradition antique dans les miniatures inédites d'un Virgile de Naples, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'Ecole Française de Rome, τόμ. 56 (1939), σελ. 249-279.

¹⁹ Κ. ΒΕΙΤΣΜΑΝΝ, Die Byzantinische Buchmalerei des 9 und 10 Jahrhunderts Berlin 1935, πίν. XC, 567, 568, 569, 570 καὶ Γ. ΙΑΚΟΠΙ, Le miniature dei codici di Patmo, Clara Rhodos, τόμ. VI-VII Bergamo 1933, Anno XI σελ. 573-574, 580, εἰκ. 19-27.

²⁰ Μ. ΡΕΤΤΑ, ἔνθ' ἄνωτ.

Ἰόρκη Βιβλιοθήκης Pierpont Morgan²¹. Ἡ ὁμοιότης ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπία τῶν μικρογραφιῶν τῶν δύο τούτων χειρογράφων εἶναι καταφανής.

Παρά τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῶν τεχνοτροπία αἱ μικρογραφίαι τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικος ἀνήκουσιν εἰς τὰς ἐκδηλώσεις τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Δέον ἄρα νὰ ἀναθεωρηθῇ ὁ λίαν ἀπλουστευμένος ὀρισμὸς περὶ βυζαντινῆς τέχνης. Αὕτη δὲν εἶναι μόνον ἡ τέχνη τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἀλλὰ ὡσαύτως ἡ τέχνη τῶν καλλιτεχνικῶν ἐστιῶν ἐν αἷς εἰργάσθησαν Ἕλληνας τεχνῖται²².

R É S U M É

Il s'agit du manuscrit grec de l'Ambrosienne classé sous la cote: E 16 sup. (273) et qui comprend entre autres textes celui du Physiologus (fol. 1 - 39r). Les miniatures de ce texte signalées depuis longtemps (1921) par J. Sauer n'ont pas fait jusqu'ici l'objet d'une étude. Le texte a été diversement daté depuis le XIe et jusqu'au XIVe siècle.

Les cinquante - quatre miniatures intercalées dans le texte sont dessinées à la plume sur le fond même du parchemin et parfois colorées au lavis jaune-brun. Elles se rapportent toutes à la fable de l'animal, les interprétations allégoriques ne comportant aucune illustration,

La comparaison de ces miniatures avec celles du manuscrit de Smyrne — le seul manuscrit du Physiologus dont les illustrations nous soient connues — montre une ressemblance des schémas iconographiques dans la représentation de plusieurs sujets. La nouveauté de l'œuvre consiste dans certaines particularités du style et dans la technique du dessin. Nous résumons ces caractéristiques comme suit:

1) Caractère graphique très prononcé qui n'est pas habituel au style de la miniature byzantine, celle-ci conservant toujours un reste de caractère pictural.

²¹ M. AVERY, Miniatures of the Fables of Bidpai and of the life of Aesop in the Pierpont Morgan Library, Art Bulletin, τόμ. XXIII, No 2, Ἰούλιος 1941.

²² Τὸ ἀνωτέρω σημεῖωμα εἶχεν ἤδη δοθῆ πρὸς ἀνακοίνωσιν, ὅτε ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρίας ἐπρομηθεύθη τὸν Κατάλογον τῶν ἱστορημένων χειρογράφων τῆς Ἀμβροσιανῆς, Codici decorati e miniati dell' Ambrosiana, Milano (1958 ?) ἐξ οὗ ἐλάβομεν γνῶσιν τῶν δύο κάτωθι δημοσιευμάτων: M. - L. GENGARO, Lo stile bizantino nei codici greci di provenienza dall' Italia meridionale e attualmente di proprietà della Biblioteca Ambrosiana di Milano. Ἀνακοίνωσις γενομένη ἐν τῷ 3ῳ Congresso Internazionale di studi sull'alto medio evo, Ὀκτώβριος 1956, δημοσιευθεῖσα τῷ 1959 ἐν Spoleto. ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ, A proposito delle inedite illustrazioni del Physiologus greco della Biblioteca Ambrosiana, Arte Lombarda, Anno III, No I. (1958), σελ. 19 - 27. Ἐκ τούτων οὐδὲν προστίθεται εἰς τὰ ἡμέτερα συμπεράσματα. Ἡ συγγραφεὺς ἀρκεῖται εἰς λεπτομερῆ περιγραφὴν τινῶν ἐκ τῶν μικρογραφιῶν ὡς καὶ εἰς γενικὰς τινὰς αἰσθητικὰς παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας ὅμως προβάλλει ἀορίστως πως καὶ ἀνευ ἐρεισμάτων.

2) Ordonnance libre des illustrations dans le texte rappelant les vignettes de l'illustration dite «monastique».

3) Figures obéissant à des lois constructives et composant des groupements symétriques.

4) Dans l'exécution :

a) Difficulté à équilibrer les proportions du corps humain. Figures trapus dont la tête est présentée de trois quarts sur un corps de face.

b) Yeux ronds dans lesquels l'iris se détache nettement des paupières. «Tatouage» sur les joues et les paumes de la main.

c) Corps nus et vêtements à l'antique.

d) Stylisation excessive.

Ces particularités isolent le manuscrit de l'Ambrosienne des autres productions byzantines. La présence simultanée des éléments antiques, byzantins et islamiques nous conduit dans les scriptoria grecs de l'Italie méridionale toujours aptes à recevoir et à s'assimiler les apports extérieurs tout en les adaptant aux traditions et aux ressources locales. La mise en parallèle de miniatures étudiées avec celles de certains manuscrits de Montecassino, Grottaferrata, Vatican, Naples, Patmos, dont l'idéal esthétique est fondé sur les mêmes principes et dont la provenance de l'Italie méridionale est certaine, corrobore cette hypothèse et aide à fixer la date du manuscrit de Milan au XIe siècle. Cette provenance est en plus confirmée par l'examen extérieur du manuscrit (parchemin, écriture, bandeaux à entrelacs nattés, initiales) ainsi que par une annotation citant la ville de Tarente.

Les illustrations du Physiologus de l'Ambrosienne sont l'oeuvre de l'hellénisme chrétien transplanté en Italie et doivent être incorporés dans les produits de l'art byzantin. Il s'ensuit que la définition beaucoup trop simplifiée qu'on a donné de cet art doit, une fois de plus, être révisée.

ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΧΗΜΕΙΑ.—Οί μαλακοί σίτοι Λαρίσης και Φαρσάλων έσοδείας 1958, υπό 'Ιωάνν. Δ. Κανδήλη*. 'Ανεκοινώθη υπό τοῦ κ. Κωνστ. Βέη.

Είς προγενεστέραν ανακοίνωσιν¹ περί τῶν μαλακῶν σίτων τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος, τῶν γνωστῶν ὑπό τὸν γενικὸν ὄρον «νούμερο», ἐδημοσιεύσαμεν τὰ ἀναλυτικὰ δεδομένα καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν συμπεράσματα ἐπὶ πολυαριθμῶν δειγμάτων σίτων τῶν έσοδειῶν 1954 - 1957. Συνεχίζοντες τὴν ἔρευναν ταύτην ἀνακοινοῦμεν καὶ τὰ

* J. D. KANDILIS, Les blés faibles de Larissa et de Pharsala de la récolte 1958.

¹ Πρακτ. τῆς 'Ακαδ. 'Αθηνῶν, τόμ. 33 (1958) σ 43 - 58.